

I

Фаустівська угода навпаки

Йому, малому хлопцеві, тато перед сном завжди розповідав силу-силенну казок; розповідав, переробляв і наново вигадував оповідки Шахерезади з *«Тисячі й однієї ночі»* як засіб супроти смерти, щоб утвердити слово й перемогти огидних тиранів; розповідав байки про тварин *«Панчатантра»*; а також дивовижні історії, що лилися як водоспад з *«Катасарітсатора»* – з Океану оповідних потоків, велетенського озера оповідок, що утворилося в Кашмірі, де народилися його пращури; а ще легенди про могутніх героїв, зібрані у *«Гамзанаме»* та в *«Пригодах Гатим Тая»* (про нього також ішов фільм із рясними вкрапленнями чудових подробиць до оригінальних подій, які з великим почуттям розповідалися татом перед сном). Занурення в атмосферу казок неминуче привело до засвоєння двох незабутніх уроків: перший полягав у тому, що всі ті оповідки – неправдиві (насправді не існувало джинів у пляшках, летючих килимів або чарівних ламп), проте, незважаючи на свою неправдивість, вони давали йому відчуття й розуміння таких істин, яких не змогла б йому дати жодна правда; другий урок полягав у тому, що всі казки належать йому, як і його татові Анісу, а також усім іншим; усі їхні з татом казки – яскраві й похмурі, священні й богохульні – можна змінювати й переробляти, розбирати на частинки й збирати до купи, як заманеться і коли заманеться, з них можна сміятися і ними можна втішатися, в них можна жити і ними можна жити, їх можна оживляти своєю любов'ю й оживлятися ними самому. Людина ставала оповідачем, єдиною істотою на землі, яка розповідала собі казки, аби зрозуміти,

ким вона є. А розповідь ставала її правом первородства, якого ніхто у неї вже не відбере.

Його мати Негін також розповідала казки. Негін Рушді, в дівочстві Зогра Батт, коли одружилася з Анісом, то змінила не тільки дівоче прізвище, але й ім'я, переродившись заради свого чоловіка, відмовившись від Зогри, про яку він навіть слухати не хотів, бо колись вона палко кохала іншого чоловіка. Була вона Зогрою чи Негін у найглибших закутках своєї душі, її син так і не довідався, бо йому вона ніколи не розповідала про чоловіка, якого залишила в минулому, натомість вибовкували йому не свої, але чужі таємниці. Була пліткаркою найвищого гатунку, тож він, її найстарша дитина і єдиний син, сидючи на її ліжку, спершись на її ноги так, як їй подобалося, не раз упивався захопливими й іноді похитливими місцевими плітками, що жили в її голові, немов велетенський гіллястий ліс переплетених шепотом родових дерев із забороненими соковитими плодами гріховних пліток. Він відчував, що її таємниці належать і йому, бо варто розповісти котрусь із них – і вона належить не тільки оповідачеві, але й слухачеві. Щоб таємниця не стала загальним надбанням, існує лишень один спосіб: *нікому її не розповідай*. Це правило у майбутньому його житті таки стане у пригоді. А згодом, коли він почав писати, його мати сказала: «Я більше не розповідатиму тобі цих побрехеньок, бо ти вставляєш їх у книжки, а тоді я маю із цим клопіт».

Це правда, і їй варто було б таки перестати розповідати йому ті історії, проте плітки були її пристрасстю, і вона не могла зупинитися так само, як не зміг зупинитися й покинути п'ятику його тато.

Віндзор-вілла, Ворден-роуд, Бомбей-26. Будинок стояв на пагорбі, звідки було видно море й місто, що розкинулося між пагорбом і морем; авжеж, його батько був заможним, однак прожив життя, тринькаючи свої статки, й помер без шеляга за душею, неспроможний виплатити борги, з невеличкою схованкою рупій у горішній лівій шухляді письмового стола, що виявилися всією готівкою, яку він залишив після себе на цьому світі. Аніс Ахмед Рушді («Бакалавр гуманітарних наук, Кембриджський універси-

тет, правник» гордо сповіщав напис на мідній табличці, пригвинченій до стіни біля парадного входу на Віндзор-віллі) успадкував багатство від батька, текстильного магната, єдиним сином якого він був, розтратив те багатство і помер, що можна було б навіть вважати історією щасливого життя. Проте його діти знали дещо більше про свого тата: вранці він бадьорився, допоки не починав голитися, а коли лезо «Філішейв» уже зробило свою справу, він ставав дуже дратівливим, і вони намагалися не потрапляти йому на очі; коли у вихідні він брав їх на пляж, то був жвавим і багато сміявся по дорозі туди, але сердитим дорогою додому; коли він грав у гольф з їхньою мамою у Віллінгтон-клубі, вона намагалася не вигравати, але обережно програли, хоча й грала краще за нього; коли ж він напивався, то бридко кривлявся до них, перетворюючи риси свого обличчя на химерні й жахливі маски, що страшенно їх лякало і чого не бачив жодній сторонній, тож ніхто не розумів, що вони мали на увазі, коли казали, що їхній тато «корчить пики». Проте в дитинстві вони мали оповідки й сон, а якщо чули дратівливий голос у сусідній кімнаті, якщо чули там плач матері, то не могли нічим зарадити. Вони натягували ковдри на голови і бачили сни.

Аніс привіз свого тринадцятирічного сина до Англії в січні 1961 року, тож упродовж тижня чи двох, поки він розпочав навчання в Раґбі-скул¹, вони жили в одному номері у готелі «Камберленд» неподалік Марбл-арч у Лондоні. За дня ходили по крамницях і купували необхідні для школи речі: твідові піджаки, сірі фланелеві штани, сорочки «Ван Г'юсен» зі змінними напівтвердими комірцями, які потребували запонок, що впивалися в шию й утруднювали дихання. Вони пили шоколадні молочні коктейлі у Лайенс-Корнер-Хаусі на Ковентрі-стрит, а також ходили до кінотеатру «Оденон» на фільм «Справжнє пекло в школі святого Триніана», і йому хотілося, аби у його закритій школі також були дівчата.

¹ Раґбі – одна з дев'яти найстаріших престижних чоловічих привілейованих приватних середніх шкіл у Раґбі, заснована 1567 року.

Ввечері тато купив курку-гриль у крамниці готової їжі «Кардома» на Едвард-роуд і загадав йому пронести її в готельний номер під новим двобортним блакитним шерстяним макінтошем. Уночі Аніс напився й трохи за північ стусанами розбуркав нажаханого сина й лаяв його на чому світ стоїть, а хлопцеві аж не вірилося, що тато знає такі слова. Потім вони поїхали до Рагбі, купили крісло з червоною оббивкою і попрощалися. В середині пансіону Аніс зробив знімок сина у біло-блакитній смугастій шапці та в макінтоші, що просяк смаженим курчам, і якщо хтось помітить смуток в очах хлопця, то може подумати, що він сумує через неминучу розлуку з домом. Насправді ж хлопець не може дочекатися татового від'їзду, бо хоче якнайшвидше забути ночі брудних слів і невідомо чим викликаної сліпої люті в налитих кров'ю очах. Він хотів залишити смуток у минулому й розпочати своє майбутнє, тож невдовзі невідворотно прагнутиме жити якнайдалі від тата і відгородиться від нього морями й океанами. Коли він закінчив Кембриджський університет і повідомив татові про свій намір стати письменником, нестримний стогін розчарування вирвався з Анісових грудей: «Що я тепер скажу своїм друзям?»

Проте дев'ятнадцять років потому на синові сорокові уродини Аніс Рушді надіслав листа, написаного власноруч, що стало найціннішим посланням, яке письменник коли-небудь одержував чи одержить. Це сталося за п'ять місяців до Анісової смерті у його сімдесят сім років від множинної мієломи, що швидко прогресувала, себто раку кісткового мозку. З Анісового листа видно, як уважно він прочитав і глибоко зрозумів синові книжки, з яким нетерпінням він чекає на наступні його твори, а також якою глибокою є його батьківська любов, котрої він не висловлював упродовж половини свого життя. Прожив він достатньо довго, щоб потішитися успіхом «*Опівнічних дітей*» та «*Сорому*»; коли ж побачила світ книжка, виходу якої автор найбільше завдячував татові, то його на цьому світі вже не було. Можливо, і на краще, бо він також не побачив викликаного нею шаленства; проте щодо однієї з небагатьох речей його син був цілком

певний: у битві за «Сатанинські вірші» він отримав би від тата беззастережну й цілковиту підтримку. Без татових думок і прикладу, який, по суті, надихав його, він би не написав того роману. *Ось якого синочка виховали татуньо з мамунєю?* Ні, геть не так. Та все ж таки, мабуть, виховали і дозволили стати особистістю та письменником, яких він носив десь глибоко в собі.

Першим подарунком, отриманим від тата, подарунком, схожим на записку в капсулі часу, подарунком, якого він не розумів, аж поки став дорослим, було його прізвище. «Рушді» – це Анісова вигадка; справжнє прізвище його тата навіть важко вимовити: Ходжа Мухаммед Дін Халікі Делаві, гарне прізвище старого Делі, що личило джентльменові старої школи, який витріщався з єдиної вцілілої фотографії того успішного промисловика й за сумісництвом есеїста, що жив у ветхому особняку у славному старому *мугалла*, себто околиці Баллімаран, яка складалася з кількох звивистих вуличок збоку Чандні-Соук – колишнього дому великого поета Мірзи Ігаліба, який писав мовами фарсі й урду. Мухаммед Дін Халікі помер молодим, залишивши синові статки, які він потім розтринькає, й прізвище, надто вже важке для того, щоб носити його у сучасному світі. Аніс перейменувався на «Рушді» через своє захоплення Ібн Рушдом, по-західному Аверроесом, іспансько-арабським філософом дванадцятого сторіччя, який жив у Кордові й піднявся до звання *каді*, себто судді, Севільї, перекладача й видатного тлумача творів Арістотеля. Його син носив те прізвище впродовж двох десятиліть, коли збагнув, що його тато, справжній знавець ісламу, хоч і без жодних релігійних переконань, вибрав це прізвище з огляду на свою повагу до Ібн Рушда через те, що свого часу він був на передовій лінії раціоналістичної полеміки з ісламським буквалізмом; тож сплило ще двадцять років, допоки битва за «Сатанинські вірші» стала у двадцятому столітті своєрідним відлунням конфлікту вісімсотрічної давнини.

«Принаймні, – казав він собі, коли над його головою знялася буря, – вступаю я у цю битву, маючи правильне ім'я». З могили батько дав йому прапор, під яким він був

готовий боротися, – прапор Ібн Рушда, що виступав за розум, доказ, аналіз і поступ, за свободу філософії й навчання без кайданів теології, заради людського мислення й проти сліпої віри, покірності, всеприйнятності та застою. Ніхто не хоче йти на війну, але якщо на тебе йдуть війною, то, може, ця війна і є війною за найважливіші речі на світі, і тебе, якщо ти боротимешся, називатимуть «Рушді», і ти стоятимеш там, куди поставив тебе тій батько як наступника великого знавця Арістотеля – Аверроеса, Абул Валіда Мухаммеда ібн Амада ібн Рушда.

Вони з батьком мали однакові голоси. І коли вдома йому доводилося відповідати на телефонний дзвінок, то Анісові друзі починали говорити з ним так, ніби він був батьком, тож він мусив їх зупиняти, щоб не набалакали чогось сороміцького. Зовні вони також були дуже схожі, і на гладших відрізках вибоїстої дороги, якою вони крокували як батько і син, приміром, коли теплого вечора вони сиділи на веранді з розлитим у повітрі ароматом бугенвілії й палко сперечалися про світ, то обидва знали, що незважаючи на свої розходження в думках з багатьох питань, вони мають однаковий склад розуму. Обоє схилилися до невіри.

Аніс був безбожником – цей вислів усе ще приголомшує у Сполучених Штатах, хоча цілком прийнятний у Європі, проте геть незрозумілий у решті світу, де важко сформува-ти навіть саму думку про *невірування*. Саме таким він і був – безбожником, який дуже багато знав і думав про Бога. Народження ісламу заворожувало як постання однієї з найбільших світових релігій, що виникла вже в добу писемної історії, чий пророк – це не легендарна постать, змальована і звеличена «євангелістами» через сто і більше років після його життя і смерті, а також не страва, зварена по-новому для легкого глобального споживання блискучим вербувальником у свою віру святим Павлом, але людина із задокументованим життям, із добре відомими соціальними й економічними обставинами, людина, яка жила в часи докорінних соціальних змін, – сирота, що виріс і став успішним купцем з містичними схильностями, якому одного дня на горі Гіра неподалік Мекки явився архангел Джебраїл, що

стояв на небосхилі, заповнюючи небо й наказуючи йому «читати» і в такий спосіб поступово створити книгу, відому як Читання: *аль-Коран*.

Від батька до сина передалася віра у те, що постання ісламу було надзвичайно захопливим, бо стало подією *історичною*, а отже зазнало, очевидно, впливу тогочасних подій, обставин і думок; оцінити цю подію з історичного погляду, спробувати зрозуміти, як велика ідея формувалася тогочасними силами, – це єдиний вартий уваги підхід до вивчення предмету; а також віра в те, що Мухаммеда можна визнати як реального містика, так само як можна визнати справжність голосів, які вчувалися Жанні д'Арк, чи справжність «реального» досвіду стурбованої душі в одкровеннях святого Іоанна Богослова, проте без необхідності приймати, що якби того дня хтось інший стояв поряд з Пророком ісламу на горі Гіра, то він би також побачив архангела. Одкровення слід розуміти як щось внутрішнє, суб'єктивне, не як об'єктивну реальність, а от тексти одкровень, як і будь-які інші тексти, вимагають прискіпливого вивчення за допомогою всіх інструментів – критичних, літературних, історичних, психологічних, лінгвістичних і соціологічних. Словом, до тексту слід ставитися як до людського артефакту, себто так, як і до решти таких артефактів, що обтяжені людською схильністю до помилок і недосконалості. Американський критик Ренделл Джарелл дав чудове визначення роману: «довгий письмовий твір, у якому щось не так». Аніс Русдді думав, що він знає, що не так у Корані, адже в деяких місцях текст геть заплутаний.

Відповідно до традиції, коли Мухаммед повернувся з гори й почав читати, а сам він, мабуть, був неписьменний, то його найближчі сподвижники записували сказане ним на всьому, що потрапляло їм до рук (пергамент, камінь, шкіра, листя й іноді, як кажуть, навіть кістки). Ці уривки зберігалися в скрині у домі Пророка аж до його смерті, коли сподвижники зібралися, щоб визначити правильний порядок одкровень; така черговість дала нам теперішній канонічний текст Корану. Для «досконалості» тексту необхідно, аби читач вірив, що: (а) архангел,

сповіщаючи Слово Боже, зробив це без хиб – що може бути прийнятним, оскільки архангели, як вважається, непомильні; (б) що Пророк, або, як він себе називає, Посланець, з досконалою точністю пам'ятає архангелові слова; (в) що поспішні записи сподвижників упродовж двадцятичотирічного одкровення також безпомилкові; і нарешті (г) що коли сподвижники зібралися для остаточного укладення тексту, то їхня колективна пам'ять щодо правильної черговості також була досконалою.

Аніс Рушді не був схильний оспорювати пункти (а), (б) і (в). А от пункт (г) він ніяк не міг перетравити, бо, як і всі, хто читав Коран, він одразу помічав, що кілька сур, або ж розділів, хибують на порушення послідовності, складаються з уривків, часто не зв'язаних тематично, коли тема враз міняється й раптом з'являється в одній із наступних сур, в якій ідеться про щось цілком інше. Аніс довго плекав бажання привести до ладу всі ці порушення послідовності й одержати текст, який став би зрозуміліший і читався б легше. Варто наголосити, що він не тримав свого задуму у таємниці; він відкрито говорив про це з друзями за вечерею. Така поважна справа не могла передбачати якихось ризиків для вченого ревізійста, жодного натяку на небезпеку. Видно, час був інший, тому схожі думки висловлювалися без страху зазнати репресій; або ж товариство було надійне; або ж, може, Аніс був наївним дурнем. Обговорення велося в атмосфері відкритості, в якій Аніс виховував також і своїх дітей. Дозволялося все. Жодних табу. Святе Писання не тільки можна досліджувати, але навіть і виправляти.

Свого задуму він так і не втілював. Після смерті жодних текстів серед паперів у столі не знайдено. Останні його роки позначалися алкоголем і бізнесовими провалами, тож він мав обмаль часу чи охоти для складної роботи над глибоким дослідженням Корану. А може, це була така собі нездійсненна мрія або ж порожня, підігріта віскі балаканина. Проте вона залишила свій відбиток на його синові. Це стало другим великим Анісовим подарунком своїм дітям: очевидно безстрашний скептицизм у поєднанні з майже цілковитою свободою від релігії. Правда, деяка частка фор-

мальности таки залишалася. В домі Рушді не їли «м'яса свині», також на обідній стіл не подавали заборонених «морських чи земних мешканців, що живляться падлом»; не було там і карі з криветками, як їх готують у штаті Гоа. Інколи вони ходили до мечеті для ритуального похитування в молитвах. Раз чи двічі на рік постилися під час Рамазану, а не Рамадану, бо саме так називають цей місяць індійські мусульмани, що розмовляють не арабською, а мовою урду. До них навіть кілька разів приходив з мечеті *маулові*, якого Негін попрохала познайомити з основами віри своїх ненавчених доньок і сина. Та ненавчені діти повстали проти *маулові*, маленького двійника Хо Ші Міна; вони так немилосердно дражнили його, що він гірко поскаржився батькам на їхню неповагу до святих обов'язків, а Негін з Анісом лишень посміялися й забрали дітей від нього. *Маулові* зірвався на ноги й, виходячи з кімнати, пробубонів прокляття на голову невірних і зник назавжди, тож опісля не робилося жодних спроб релігійного навчання. Неуки виростали ще більшими неуками, проте на Віндзор-віллі все це вважалося цілком нормальним.

Коли він відвернувся від батька у своїй біло-блакитній смугастій шапочці Барлі-Хаусу та ще й у шерстяному макінтоші й поринув в англійське життя, то першим про себе дав знати гріх *чужоземности*. До тієї миті він ніколи не думав про себе як про когось Іншого. Після школи Рагбі він ніколи не забуде одержаного там уроку: завжди будуть люди, що не любитимуть тебе, яким ти здаватимешся чужорідним, наче ті маленькі зелені чоловічки чи непотріб з відкритого космосу, і марними будуть намагання змінити їхні погляди. Відчуження: ще один урок, який він також там одержав, однак за складніших обставин і дещо пізніше.

Він швидко зрозумів, що в англійському закритому навчальному закладі на початку 1960-х можна припуститися трьох великих помилок, але якщо ти припустився тільки двох із трьох, тебе ще можуть простити. Не варто бути іноземцем, бути розумним і погано грати в спортивні ігри. В Рагбі розумні хлопці-іноземці почувалися

добре, якщо вправно грали в крикет або ж скидалися на пакистанця Зію Махмуда, настільки вмілого картjera, щоб потім стати одним з найвидатніших у світі гравців у бридж. Хлопці без хисту до спорту мусили поводитися обережно, не вистрибувати зі своїм розумом і видаватися якомога менш чужоземними, себто не припускатися найбільшої помилки з усіх трьох.

Він же мав три хиби. Був іноземцем, розумним і неспортивним. Унаслідок чого всі його роки у школі видалися нещасливими, хоча навчався він добре й закінчив Рагбі з твердим відчуттям того, що одержав чудову освіту, з приємними спогадами про великих вчителів, які ми несемо із собою, якщо пощастить, до кінця нашого життя. Він пам'ятав про П.Дж. Льюїса з прізвиськом «Свиня», який настільки надихнув його на вивчення французької мови, що впродовж одного семестру з найгіршого учня він вибився у найкращі, а ще були викладачі історії Дж.Б. Гоуп-Сімпсон, також відомий під прізвиськом Гоуп Стимулус, і Дж.В. Гіл, він же Гат¹, завдяки вмілому викладанню яких він зумів узяти участь в олімпіаді й здобути невелику стипендію, а тоді вивчати історію в батьковій альма-матер Кінгс-коледжі, що в Кембриджі, де він зустрів Е.М. Форстера й дізнався, що таке секс, хоча й не одночасно. (Менш цінним, очевидно, було те, що «Гоуп Стимулус» познайомив його з Толкеновим «Володарем кілець», і він увійшов у його свідомість як хвороба чи інфекція, якої він так і не зміг здолати.) Його вже літнього викладача англійської мови Джеффри Гелівела показували по британському телебаченні наступного дня після фетви, він скрушно хитав головою і казав солодкавим, химерно тихим голоском: «Хто б міг подумати, що такий хороший, тихий хлопець зможе потрапити в таку халепу?»

Ніхто не змушував його йти вчитися до школи закритого типу в Англії. Негін не хотіла віддавати єдиного сина на навчання за океани й континенти. Аніс заохочував його до здачі загального вступного екзамену, проте

¹ «Гат» (Gut) – дослівно означає «кишка» (англ.).